
Vallási diszkrimináció megnövekedése Európában és az arra adott állami válaszok I.

Benyusz Márta* – Pék Erzsébet** – Marinkás György***

1. Bevezető gondolatok

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 18. cikke rögzíti, hogy *„Minden személynek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához, ez a jog magában foglalja a vallás és a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy a meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben oktatás, gyakorlás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.”* A 2. cikk, mely szerint *„Mindenki, bármely megkülönböztetésre, nevezetesen fajra, színre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi eredetre, vagyoni, születésre, vagy bármely más körülményre való tekintet nélkül hivatkozhat a jelen Nyilatkozatban kinyilvánított összes jogokra és szabadságokra.”* lefekteti a vallási diszkrimináció tilalmának nemzetközi jogi alapjait. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának rendelkezéseit további nemzetközi jogi dokumentumok is megtámogatják.¹ A vallásszabadság alapjogi értéke és a vallási diszkrimináció tilalma uniós jogi szinten is megerősített. Az Alapjogi Charta 10. cikke alapjogként nevesíti a vallásszabadságot azzal, hogy kimondja, hogy *„Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását.”* A Charta 21. cikke a vallási alapú diszkrimináció tilalmát rögzíti, kimondva, hogy *„tilos minden megkülönböztetés, így különösen a nem, faj, szín, etnikai vagy társadalmi származás, genetikai tulajdonság, nyelv, vallás vagy meggyőződés, politikai vagy más vélemény, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés, fogyatékoság, kor vagy szexuális irányultság alapján történő megkülönböztetés.”* A nemzetközi és uniós jogi dokumentumokat áttekintve, tehát igen személetes, hogy a vallásszabadság, illetve a vallási alapú diszkrimináció tilalmának háttere – a dokumentumok szövegezése szempontjából legalábbis

* Főosztályvezető, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet.

** Kutató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Nemzetközi és Uniós Jogi Kutatási Főosztály.

*** Kutató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Nemzetközi és Uniós Jogi Kutatási Főosztály.

¹ Lásd pl.: Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 18. cikk (1)-t!

egészen biztosan - homogén és jól kiszámítható képet ad. Ezek a rendelkezések megerősítő jelleggel csatlakoznak az évtizedes, néhol évszázados hagyományra visszatekintő, a vallásszabadságot biztosító és a vallási alapú diszkriminációt tiltó európai országok nemzeti alkotmányaihoz. A vallásszabadsághoz való jog tehát megkérdőjelezhetetlen, korlátozhatatlansága azonban nem mindennekfeletti. Ezt rögzíti az Emberi Jogok Európai Egyezményének 9. cikkének (2) bekezdése is, amikor kimondja, hogy *„a vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.”.*

Többek között a korlátozhatóságból is eredően, a pozitív, illetve a negatív diszkrimináció megelőzésének szabályozási megközelítése, és ez ebből fakadó gyakorlati megvalósítási eszközök, az egyes európai államokat tekintve differenciáltak, és így eltérő módon érintik mind a történelmi vallásokhoz tartozó hívők, mind pedig a vallási kisebbségek életét Európában. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy megvizsgálja - a nyugat-európában érvényes állam-egyház modellek jellemzőinek segítségével - a nyugat-európai országok szabályozását abból a szempontból, hogy a vallásszabadság hogyan érvényesül, és ez egyes szabályozási sajátosságoknak köszönhetően, milyen eltérések vannak a vallási alapú diszkrimináció mértékében, akár objektíven, akár szubjektíven. A tanulmány, az általános szabályozási ismérveken túl, kiemelten vizsgálja az egyes országokban a vallási diszkrimináció mértékét az oktatásban, rámutatva a vallási jelképek viselésének aspektusaira.

A keresztény kulturális gyökerekkel rendelkező Nyugat-Európában a vallási diszkrimináció a bevándorlási hullámoknak köszönhetően leginkább az iszlámot érinti. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a diszkriminációt – ideértve annak pozitív és negatív oldalát egyaránt - ne kellene megvizsgálni a keresztény közösségek szemszögéből is (különösen azért, mert a jelenleg is hatályban lévő jogszabályok sokszor egy olyan Európában születtek, ahol ezeket a jogszabályokat elsősorban a történelmi egyházakra és azok híveire szabták). Ma Európában ugyanis egészen mást jelent római katolikusnak lenni Olaszországban, ahol az állam és a Szentszék közötti konkordátum megkötésének kötelezettsége alkotmányban rögzített,² illetve Franciaországban, ahol a vallásszabadság rögzítése mellett kap helyet az állam és az állami intézmények laicitása, mint a köztársaság egyik eszmei alapköve. Az iszlámot érintő növekvő vallási diszkrimináció mellett, szerte Európában jellemző tehát, hogy a keresztény közösségek, illetve egyéb történelmi, vagy új keletű egyházak hívei a vallásszabadság különböző módon értelmezett keretei között gyakorolhatják vallásukat. A tanulmány mindkét szempont bemutatására kísérletet tesz azzal, hogy az iszlámot érintő növekvő diszkrimináció kérdését tekinti kiinduló pontnak és, ahol releváns, ahhoz viszonyítja a keresztény közösségek, illetve szükség esetén egyéb vallási csoportok, elsősorban a zsidó valláshoz tartozók helyzetét.

² Lásd részletesebben 2.2 fejezet

2. A francia szigorú szeparációtól az olasz együttműködő elválasztásig

Az állam és a vallási közösségek viszonya négy különböző modell alapján írható le: szeparációs, azaz radikális elválasztó modell (i), együttműködő elválasztás modell (ii), államegyház modell (iii) és kapcsolódó modell (iv).³ Tekintettel arra, hogy az egyes modellek igen eltérő módon közelítenek a vallásokhoz, vallási közösségekhez, mind a vallásszabadságnak, mind pedig a vallási alapú diszkriminációnak vannak a szabályozásból fakadó, modell-specifikus jellemzői. A modellekhez kapcsolódóan egy-egy olyan országot választottunk ki, illetve egy-egy olyan ország szabályozását mutatjuk be, ahol nagyobb számban élnek vallási kisebbséghez tartozó, elsősorban iszlámhívők, így *a szeparációs modellhez kapcsolódóan elemezzük az egyetlen idesorolható európai országot, Franciaországot, az együttműködő elválasztás modell példájaként Olaszországot, az államegyház vonatkozásában Angliát, a kapcsolódó modell szempontjából pedig Németországot.* Az egyes elemzett országok példáján keresztül kirajzolódik, hogy az állam egyházakhoz való viszonya, illetve az egyes modellek beágyazódásához kapcsolódó identitásbeli kérdések szervesen összekapcsolódnak a vallásszabadság kérdésével.

2.1. Laicitás és vallásszabadság

2.1.1. A francia szeparáció szabályozási háttere. Az egyház és az állam különválasztásáról szóló 1905. december 9-i törvény⁴ (a továbbiakban: szeparációs törvény) megszületése óta Franciaországban az állam és az egyház szigorú elválasztásának elve érvényesül. A francia alkotmány⁵ 1. cikke rendelkezik a vallásgyakorlás szabadságáról és kimondja, hogy Franciaország oszthatatlan, *laikus*, demokratikus és szociális köztársaság, amely minden polgár számára biztosítja a *törvény előtti egyenlőséget, származásra, faji vagy vallási hovatartozásra tekintet nélkül* és mindenki hitét tiszteletben tartja. A Szeparációs Törvény 1. cikke rögzíti, hogy *a köztársaság biztosítja a lelkiismereti szabadságot és a szabad vallásgyakorlást, amelynek egyetlen korlátja a közrend védelme.* A Szeparációs Törvény magyarázatára, illetve a laicitás elvének meghatározására vállalkozó francia szakirodalom hangsúlyozza, hogy a laicitás elve nem áll ellentétben a vallásszabadság alkotmányos alapjogával, sőt, bizonyos értelemben éppen annak érvényesülését segíti.⁶ Ezt igyekezik alátámasztani a laicitás elvének gyakorlati

³ SCHANDA Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018) [letöltve:2020.09.28.] cikkében az állam és az egyház kapcsolata alapján négy különböző modellt különít el.

⁴ Loi du 9 décembre 1905, concernant la séparation des Églises et de l'État, online elérhető: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000508749> [letöltve: 2020.06.20]

⁵ La Constitution du 4 octobre 1958, online elérhető: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006071194> [letöltve: 2020.06.20]

⁶ Szebélyi Katalin: A vallási jelképek viseléséről szóló törvény Franciaországban, online elérhető http://jesz.ajk.elte.hu/szajbely20.html#_ftn6 [letöltve: 2020.06.20]

érvényesülését vizsgáló Stasi-bizottság jelentése⁷ is, amely a következőképpen határozta meg e fogalmat: a laicitás „a köztársasági alapköve, amely három, elválaszthatatlan, összekapcsolódó értéken alapul: a lelkiismereti szabadságon; a spirituális és vallási meggyőzések törvény előtti egyenlőségének alapelvén és a politikai hatalom semlegességén. A vallásszabadság minden állampolgár számára biztosítja, hogy szabadon válassza meg lelki vagy vallási életét. A törvény előtti egyenlőség tilt minden megkülönböztetést és kényszerít, egyetlen állami meggyőzést sem részesít előnyben. Végül a politikai hatalom nem lépi át saját korlátait, nem lép be a vallás és spiritualitás területére, nem avatkozik be az állampolgárok hitéletébe.”⁸ A francia elmélet tehát a vallásszabadság és az igen szigorú értelemben vett laicitás egymást erősítő mivoltában hisz, és a vallásszabadságot kizárólag a laicitás keretei között, tehát az állam és az egyház akkurátus elválasztásának rendszerében tudja értelmezni.

A laicitás elve olyan erős, hogy lényegében ez adja a francia társadalom és politika ideológiai bázisát. A vallásszabadság a jogszabályok és joggyakorlat tükrében korlátozható és a francia szemlélet erősen arra enged következtetni, hogy Franciaországban a laicitás érvényesítése a vallásszabadságnak legitim korlátja lehet.

Az állam és az egyház elválasztásának egyik kiemelt gyakorlati vetülete, hogy a Francia Köztársaság - Európában egyedülálló módon⁹ - nem ismeri el az egyházakat. A Szeparációs Törvény kifejezetten kiemeli, hogy Franciaország nem ismeri el, nem finanszíroz, és nem támogat egyetlen vallást sem.¹⁰ A gyakorlatban a kép azonban nem ennyire tiszta és egyértelmű, hiszen egyes tevékenységekhez (például oktatás) fűződően az állam jelentős forrásokhoz juttat vallási közösségeket. Ezek a vallási közösségek - amelyek a jogszabályok által előírt jogi forma keretei között működtetik az intézményeiket – ily módon gyakorlatilag majdnem olyan összegű állami támogatásból gazdálkodnak, mint a közszolgáltatást nyújtó intézmények.¹¹

Minden egyház egyesületként működik. Attól függően, hogy az adott egyház milyen tevékenységekben kíván részt venni *vallásos egyesületként (association cultuelles)*, valamint *egyéb feladatok ellátására létrehozott vallásos egyesületként (autre association á objet religieux)* is meg kell alakulnia.

A vallásos egyesület, lényegében a szűk értelemben vett egyház, kizárólag szertartásokat, a vallásgyakorlással szorosan összefüggő, hitéleti tevékenységeket szervezhet, illetve az liturgikus tevékenységekhez használt ingatlanállománnyal gazdálkodhat. A vallásos egyesület jellemzőit és létrejöttének feltételeit a szeparációs törvény határozza meg, a megalakuláshoz fűződő eljárási szabályokat azonban az 1901. júliusi 1-i egyesülési törvény (a továbbiakban: egyesületi

⁷ Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République. Bernard Stasi, online elérhető: <https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/034000725.pdf> [letöltve: 2020.06.20]

⁸ Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République. Bernard Stasi. 11. décembre 2003 p.9, Online elérhető: <https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/034000725.pdf> [letöltve: 2020.06.20]

⁹ Hasonló modell a világban csak az USA-ban működik.

¹⁰ Szeparációs Törvény 2. cikk

¹¹ Lásd bővebben 3.1 pont

törvény)¹² tartalmazza. Az egyesületi törvény szerint tehát az adott vallásos csoport megalakulási igényét a helyi prefektúránál jelzi, ahol a törvényi feltételek fennállása esetén a prefektúra vallási egyesületként jegyzi be. Ezzel egy időben, a vallási csoport adómentes státuszért is folyamodhat, melyet meg is kap, amennyiben a hatóság számára igazolt, hogy kizárólag vallási tevékenységet végez.

Amennyiben egy egyház *egyéb tevékenységet kíván végezni* (pl.: iskolaalapítás, szociális intézmények fenntartás), egyéb feladatok ellátására létrehozott vallásos egyesületet kell létrehoznia, amelyen keresztül ezeket a tevékenységeket végezhetők. Az egyéb feladatok ellátására létrehozott vallásos egyesületet az egyesületi törvény hatálya alá tartozik. Ezek az egyesületek tevékenységükhöz kapcsolódóan kaphatnak állami támogatást.

2.1.2. A muszlim közösségek helye a szeparációs rendszerben. Elméletben *a muszlim közösségek is a Szeparációs Törvény hatálya alá tartoznak, ez azonban a gyakorlatban az iszlám jellege miatt erősen problematikus.* A Szeparációs Törvény ugyanis olyan időkből született, ahol az állam és az egyház különválása alapvetően a Római Katolikus Egyház, illetve az egyes keresztény közösségek és az állam szeparációját jelentette. A katolikus vallás viszonylag könnyen tudott adaptálódni ehhez a helyzethez, hiszen a hit magánügyként, belső megelésként való kezelése, nem áll alapvető ellentétben a katolikus hitrendszerrel. *Az iszlám ezzel ellentétben azonban, főleg az alapvetően keresztény hagyományokkal rendelkező Franciaországban, erősen identitáshordozó jellegű és ebben a keretrendszerben a köz-és a magánszféra elválasztása nem vagy csak igen nagy, nem biztos, hogy arányos nehézségek árán egyeztethető össze.*

Franciaország népessége 67,4 millió főt tesz ki. Annak ellenére, hogy *az adatfeldolgozásról szóló 1978. évi 78. törvény*¹³ *expressis verbis* tiltja a faji-etnikai, vallási hovatartozásra vonatkozó adatok kezelését, számos olyan felmérés, kutatás van, amelyeknek köszönhetően hozzávetőlegesen meghatározható Franciaország vallási térképe. A francia laicitást figyelő Intézet (*Observatoire de la laïcité*)¹⁴ 2019. évi felmérése alapján az össznépesség 34%-a nem vallásos, 48%-a római katolikus, 3%-a muszlim, 3%-a protestáns, illetve elenyésző számban vannak ortodox keresztény, buddhisták, illetve zsidók (a megkérdezettek 7%-a nem válaszolt ebben a kutatásban).¹⁵ Maga a felmérés is kiemeli, hogy a muszlimok számát valószínűleg erősen lefelé torzítja a kutatás, a számuk ennél jóval magasabb, kb. 5 millióra tehető, ami a népesség 8%-a. Egyes szervezetek különböző kutatásokra alapozva 5,72 millióra teszi a muszlimok számát, ami az összlakosság 8,8%-a.¹⁶ A francia muszlim

¹² Loi du 1er juillet 1901 relative au contrat d'association <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006069570> [letöltve 2020.07.23.]

¹³ Loi n 78-17 du 6 janvier 1978 relative à l'informatique, aux fichiers et aux libertés <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000886460> [letöltve 2020.06.25.]

¹⁴ Observatoire de la laïcité <https://www.gouvernement.fr/observatoire-de-la-laicite>

¹⁵ Rapport des français à la religion et aux convictions : chiffres clés <https://www.gouvernement.fr/rapport-des-francais-a-la-religion-et-aux-convictions-chiffres-cles>

¹⁶ Pew Research Center <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

közösség alapvetően bevándorlókból, illetve bevándorlók leszármazottaiból áll, kb. 100 ezer fő az iszlámra áttért hívők száma. Franciaországban elsősorban szunnita iszlámhívők vannak, akik közül 20%-uk jár rendszeresen, minden pénteken a mecsetben tartandó imára. A számok azaz, hogy a római katolikus hívők után a muzulmánok vannak legtöbben Franciaországban, kihangsúlyozták a szeparációs törvényből eredő fent említett problémákat, mely problémák a francia belpolitika számára sem láthatatlanok. 2018 decemberében a Belügyminiszter ígéretet tett a muszlimok francia tanácsa (CFCM) előtt, a szeparációs törvény XXI. századira formálására, azzal, hogy hozzá tette, hogy a szeparációs törvény annak megszületése óta már 17-szer módosult, és célként fogalmazta meg a muszlim hívők békés vallásgyakorlását.¹⁷ Ma a muszlim vallást Franciaországban szervezetileg és pénzügyileg független egyesületek keretei között gyakorolják, ilyen egyesület, illetve egyesültek szövetsége a párizsi nagy mecset szövetsége (GMP), a francia muszlimok nemzeti szövetsége (FNMF), a francia iszlám szervezetek szövetsége (UOIF), a francia török muszlimok koordinációs bizottsága (CCMTF) vagy az Afrika, a Comore-szigetek és az Antillák Iszlám Egyesületeinek Francia Föderációja (FFAIACA).

1.2. Vallásszabadság az együttműködő elválasztás keretei között

1.2.1. Az olasz együttműködő elválasztás szabályozási jellemzői.

*Olaszországban az állam és az egyház viszonyát az együttműködő-elválasztás jellemzi, mely rendszer az elmúlt évtizedekben született meg,*¹⁸ fejlődésének kiinduló pontja Olaszországban a Katolikus Egyház, államegyház volta volt. Ma Olaszországban a vallásgyakorlás szabadsága az 1948. január 1-jén hatályba lépett alkotmány által garantált. Az alkotmány¹⁹ hatálybalépését megelőzően a katolikus vallás, és a katolikus egyház központi szerepét az megkötése 1929. február 11-én született Lateráni Egyezmények²⁰ biztosították (és a gyakorlatban biztosítják a mai napig). Az alkotmány vallásgyakorlás szabadsága vonatkozásában részletes és mindenre kiterjedő szabályozást tartalmaz. A 3. cikk szabályozza a vallási alapú megkülönböztetés tilalmát. A 7. cikk az állam és az egyház elválasztásának kimondása mellett, alkotmányba foglalja az 1929-es Lateráni Egyezményeket.²¹ A Lateráni Egyezmény 1. cikke még államvallásként nevezi meg a katolikus vallást, ugyanakkor annak 1984-es módosítása már kimondja a világi állam elvét, melyet az Alkotmánybíróság 1989. évi 203. határozatában is megerősített. Az Alkotmány 19. cikke rögzíti a vallásgyakorlás szabadságát, azzal a korlátozással, hogy szertartások

¹⁷ A francia kormány sajtóközleménye: Islam de France : adapter la loi de 1905 au monde de 2018 <https://www.gouvernement.fr/islam-de-france-adapter-la-loi-de-1905-au-monde-de-2018> [letöltve: 2020.09.30.]

¹⁸ SCHANDA Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018) [70]

¹⁹ <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione.pdf>

²⁰ Conventions inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum initae die 11 februarii 1929 Trattato fra la Santa Sede e l'Italia, Concordato fra la Santa Sede e l'Italia

²¹ A Lateráni Egyezmény legutóbbi módosítására 1984. február 11-én került sor: Legge 25 marzo 1985, n. 121 Ratifica ed esecuzione dell'Accordo, con Protocollo addizionale, firmato a Roma il 18 febbraio 1984, che apporta modificazioni al Concordato lateranense dell'11 febbraio 1929, tra la Repubblica italiana e la Santa Sede

nem sérthetik a közerkölcsöt. A nem katolikus vallási felekezetek működését az alkotmány 8. cikke alapozza meg. A 8. cikk biztosítja a vallási felekezetek törvény előtti egyenlőségét, és rögzíti, hogy minden vallási felekezet a saját belső rendje szerint működhet, azzal, hogy a működés során tiszteletben kell tartani az olasz jogrendet. A 8. cikk a katolikus egyházon kívüli vallási felekezeteknek ugyanazokat a jogokat és a vallásgyakorlás szabadságát biztosítja, mint a katolikus egyház részére azzal, hogy az állam és a nem katolikus vallási felekezetek közötti kapcsolatot az állam és az adott felekezet közötti megállapodáson (*intesa*) alapuló törvény szabályozza.

A Szentszékkal kötött Lateráni Egyezményvel párhuzamosan került elfogadásra az ún. elismert vallásokról (*legge sui culti ammessi*) szóló 1929. évi 1159 törvény (a továbbiakban: vallási törvény),²² valamint az 1930. évi 289 számú királyi rendelet (a továbbiakban: királyi rendelet).²³ A vallási törvény 1. cikke vezette be az apostoli és római katolikus vallás mellett az elismert vallások (*culti ammessi*) fogalmát és azok szabad gyakorlását, amennyiben elveik és szertartásaik nem sértik a közrendet és a közerkölcsöt. Tekintettel arra, hogy Olaszországban nem került elfogadásra horizontális egyházi törvény, a katolikus egyház, és a nem katolikus vallási felekezetek jogállását jelenleg is kizárólag az Alkotmány, a vallási törvény és a királyi rendelet szabályozzák, mely jogszabályok alapján a vallási felekezetek státuszát azok elismert jogi személyisége, illetve az állammal kötött megállapodás megléte vagy hiánya határozza meg. A jelenleg hatályos eljárás alapján a jogi személyiség elismerése iránti kérelmet a felekezet székhelye szerinti prefektushoz kell benyújtani. A jogi személyiség megadásáról a belügyminiszter javaslatára az Államtanács (*Consiglio di Stato*) és a Minisztertanács (*Consiglio dei Ministri*) véleményének bekérését követően a köztársasági elnök rendelet formájában dönt. Jelenleg 37 vallási felekezet rendelkezik köztársasági elnöki rendelet alapján elismert jogi személyiséggel.

Az állammal való megállapodás megkötésének lehetősége a Lateráni Egyezmény 1984-es módosítását, követően került be az alkotmányba. A gyakorlatban a megállapodás aláírásának feltétele e vallási felekezetek előbbiekben említett jogi személyiségének köztársasági elnöki rendeletben történő elismerése. Az Alkotmány 8. cikke szerinti megállapodás létrehozására irányuló tárgyalások megkezdése és lefolytatása a Kormány hatáskörébe tartozik. A megállapodást a miniszterelnök és a vallási felekezet képviselője írják alá, majd a megállapodást jóváhagyó törvénytervezet megküldésre kerül a Parlament részére. Az olasz államnak jelenleg 12 vallási felekezettel van hatályos, az Alkotmány 8. cikke alapján kötött megállapodása. A megállapodások szövegei a különböző vallási felekezet vonatkozásában hasonló jogosultságokat tartalmaznak. A megállapodások alapján az állam elismeri az adott felekezet jogi személyiségét, az egyházi szervezet kialakítására és az egyházi jog alkalmazására, valamint a papok kinevezésére való jogosultságot.

Azon vallási felekezetek, amelyek nem kötöttek az olasz állammal megállapodást, korlátozott jogokat élveznek, és tevékenységük felett a Belügyminisztérium erőteljes

²² Legge 24 giugno 1929, n.1159

²³ Regio Decreto 28 febbraio 1930, n.289

felügyeletet gyakorol. Annak ellenére van ez így, hogy az Alkotmánybíróság kimondta,²⁴ hogy a megállapodással nem rendelkező vallási esetében is érvényesülni kell az alkotmány alapján biztosított vallásgyakorlás szabadságának, és a saját szervezeti rend szerinti működésnek. A vallási törvény 1. cikke alapján a katolikus vallástól eltérő vallási felekezetek jogosultak papokat kinevezni, akiknek kinevezéséhez azonban a Belügyminisztérium jóváhagyása szükséges. A kinevezés jóváhagyása esetén a felekezetek által kinevezett papok joghatállyal rendelkező cselekmények elvégzésére is jogosultak, így a Belügyminisztérium általi jóváhagyás alapján az állam elismeri a jóváhagyott papok előtt kötött házasságokat. A Belügyminisztérium által jóváhagyott papok jogosultak lelkisegély-szolgálatot nyújtani a fogvatartottak részére a büntetés végrehajtási intézet vezetőjének engedélyével,²⁵ illetve katonai mozgósítás esetén az illetékes katonai parancsnokság engedélyével, emellett az ápolási intézményekbe is csak intézményi engedéllyel léphetnek. A megállapodással nem rendelkező vallási felekezetek jogosultak továbbá vallási célú építmények létesítésére, illetve temetők használatára a helyi önkormányzatok, illetve a belügyminiszter engedélye alapján.

1.2.2. A muszlim közösségek helye az olasz együttműködő elválasztás modellben. *Olaszországban a második legnagyobb vallási közösség a muzulmán közösség.* A lakosság 3.3%-át teszik ki, míg a katolikusok aránya 74,4 %. Az ISTAT adatai alapján az Olaszországban élő 5 255 503 bevándorló háttérű ember 52.2 %-a keresztény vallású, 1 733 000 bevándorló, vagyis a bevándorlók 33 %-a muszlim vallású. Az Lenius.it²⁶ 2018-os adatai alapján 2, 6 millió muzulmán él Olaszországban, ami a teljes lakosság 4,3 %-a, akik túlnyomó többségben szunniták. A muzulmán lakosság 56 %-a, azaz 1 465 111 személy külföldi állampolgár, és 44 % -uk, azaz 1 159 000 fő rendelkezik olasz állampolgársággal. A legnagyobb számú muszlim bevándorló Marokkóból (404 000), Albániából (201 000), Bangladesből (111 000), Pakisztánból (108 000), Egyiptomból (102 000) Tunéziából (106 000), továbbá Macedóniából, Koszovóból és Boszniából származik. A legnagyobb számú muzulmán közösség Emilia Romagna, Lombardia, Marche és Trentino-Alto-Adige régiókban él.

A fenti számok ellenére, azaz, hogy a muzulmánok a második legnagyobb vallási közösség Olaszországban, egyelőre nem kerültek be az állammal megállapodást kötött vallási felekezetek privilegizált csoportjába. Az Olaszországban működő muzulmán szervezetek közül csak a Centro Islamico Culturale d'Italia (CCII) rendelkezik az vallási törvény szerint elismert jogi személyiséggel az 1974. december 21-én kelt 712. sz. köztársasági elnöki rendelet²⁷ alapján. Az olasz jogszabályok szerinti jogi személyiség elismerése az adott vallási felekezet állam általi elismerésének tekinthető, amely jogosulttá teszi az adott vallási felekezetet az állammal kötendő megállapodás létrehozására.

²⁴ Sentenza 43/1988

²⁵ A Belügyminisztérium jóváhagyásával nem rendelkező papok a büntetés végrehajtási intézetbe az intézet vezetőjének a Belügyminisztériummal egyeztetett eseti engedélye alapján léphetnek.

²⁶ Online elérhető: <https://www.lenius.it/> [Letöltve: 2020.09.30]

²⁷ D.P.R. 21.12.1974

A megállapodás elmaradásának fő oka a muzulmán szervezetek nagy száma, sokfélesége, valamint a muzulmán hívők többsége által elismert szervezet, képviseleti jogosultágának hiánya. A vallási közösség oldaláról tehát nincsen egy egységes szervezet, amely egységesen tudná képviselni az érdekeket. Annak ellenére azonban, hogy megállapodás még nem született, a kormány és a muszlim közösségek közötti kapcsolat rendezése terén számos előrelépés történt és történik. 2005-ben belügyminiszter rendelete alapján a Belügyminisztérium keretében létrejött az Olasz Iszlámért Tanácsadó Testület (*La Consultá per l'Islam Italiano*). A Testület elsődleges feladata a muszlim kisebbségek integrálása volt, az olasz iszlám pedig azt a törekvést fejezi ki, hogy egy nyitott és integrált közösségben megóvásra kerüljenek az olasz jogrenddel, a nemzeti identitással és a befogadó társadalommal összeegyeztethető értékek. A testület keretében kidolgozásra került az értékek, az állampolgárság és az intergráció kartája (*Carta dei valori, della cittadinanza e dell'integrazione*).²⁸ A Karta célja az állampolgárok és a bevándorlók közötti megértés, a különböző nemzeti, etnikai és vallási közösségek együttélésének és a bevándorlók integrációjának elősegítése. A Tanácsadó Testület 2010-ben átalakult és új elnevezést kapott (*Bizottság az olasz iszlámért Comitato per l'Islam italiano*). A testület legutóbb 2016-ban újult meg új elnevezéssel, az iszlámmal való kapcsolatokért felelős tanácsként (*Consiglio per le relazioni con l'Islam*). A Tanács keretében 2017. február 1-jén a Belügyminisztérium és 9 olaszországi muzulmán szervezet között került aláírásra az olasz iszlám nemzeti paktum (*Patto nazionale per un Islam italiano*).²⁹ A paktum célja az olasz iszlám legitimálása, civilizálása, az integráció és a radikalizálódás megelőzése. A paktum fontosabb rendelkezései érintik az imámok képzését, és kinevezését, akik Olaszországban integrálódott olasz imámként, mint spirituális vezetők működnek. Az olasz imámok képzése a kormány, a muzulmán közösség és az egyetemek közreműködése útján valósul meg, az állami egyetemek bevonásával. A képzés a teológiai képzésen túl kiterjed a lelki gondozásra és szakmai képességek fejlesztésére, melyek alkalmassá teszik az imámokat helyi szinten a társadalmi kohézió elősegítésére. A paktum kiemeli, hogy az imámok Belügyminisztérium általi kinevezése a jogszabályokkal összhangban történjen, biztosítva, hogy az imámok mediátorként működhessenek az állam és a muzulmán közösségek között, elkerülve az önjelölt imámok működését. A paktum kimondja az olasz nyelv használatát a szertartások alatt, a helyi önkormányzatokkal, intézményekkel és más vallások képviselőivel való érintkezések során, emellett garantálja a nem muzulmán vallásúak imahelyekbe való belépését. A paktum célja emellett a muzulmán vallási központok átláthatóságának és integráló erejének növelése. A paktum által - mindamellett, hogy az állammal kötendő megállapodás felé tett jelentős lépés - a kormány meg kívánja teremteni a közös nemzeti örökség

²⁸ <http://www.libertacivilimmigrazione.dlci.interno.gov.it/documentazione/circolari/carta-dei-valori-della-cittadinanza-e-dellintegrazione>

²⁹ Olasz iszlám nemzeti paktum Online elérhető:
https://www.interno.gov.it/sites/default/files/pubblicazione_patto_islam.pdf [Letöltve: 2020.09.30]

feltételeit, azon közös jellegzetességek, értékek és érzések összességét, amelyek magukban hordozzák az olasz jelleget.³⁰

1.3. A brit államegyház

1.3.1. Az brit államegyház szabályozási háttere. *Az államegyház modell, ellentétében például az olasz együttműködő elválasztással nem az elmúlt évtizedek terméke, hanem történelmi örökség.* Az államegyház berendezkedésű országok, így az Egyesült Királyság is, világnézetileg semlegesnek tekinthetők, mivel az individuális vallásszabadságot hatékonyan biztosítják és a kisebbségi felekezetek tevékenységét az államegyházzal szemben sem korlátozzák. Ha azonosulnak is egy vallással, illetve privilegizálnak egy egyházat - mint Nagy-Britannia az Anglikán Egyházzal - abszolút toleranciát gyakorolnak a többi felekezet irányába.³¹

Az Egyesült Királyságban írott alkotmány hiányában a vallásszabadság, illetve a bevett egyházra vonatkozó szabályokat különálló törvények szabályozzák. Az Egyesült Királyságban a katolikus egyházzal történt szakítást követően bevett egyház (*established church*) státusszal kizárólag a protestáns Anglikán Egyház (*Church of England*) rendelkezik az 1558-ban elfogadott, időközben több alkalommal módosított ún. elsőbbségi törvény³² (*Act of Supremacy*) és a Parlament által elfogadott rendeletek alapján. Az Anglikán Egyház, mint bevett egyház és az állam kapcsolatának meghatározó eleme, hogy az Anglikán Egyház feje a királynő, mint a hit védelmezője (*Defender of the Faith*) és az Anglikán Egyház legfelsőbb vezetője (*Supreme Governor*) és királyi előjog a püspökök kinevezése. A keresztény vallás és az Anglikán Egyház elsőbbségi helyzetét jelzi, hogy az Anglikán Egyház 26 püspöke tagja a Lordok Házának, köztük a Canterbury érsek. Semmilyen más egyház nem rendelkezik képviselővel a Lordok Házában. A wales-i egyház (*Church of Wales*), a skót egyház (*Church of Scotland*) és az ír egyház (*Church of Ireland*) ugyanakkor nem minősül bevett egyháznak, viszont függetlenek az Anglikán Egyháztól.

Az Egyesült Királyságban egységes egyházügyi törvény sincs. A vallásgyakorlás szabadságával kapcsolatos szabályokat szerteágazó, több törvényben rögzített szabályok rendezik. A brit jogban a diszkrimináció tilalmára és ezen belül a vallási diszkriminációra is kiterjedő tilalomra vonatkozó belső jogi szabályozásnak négy fő forrása van. Az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló Európai Egyezmény (a továbbiakban: EJEE) (i),³³ az annak belső jogba való beültetéséről szóló Emberi jogi törvény (ii) (*Human Rights Act 1998*),³⁴ az uniós jog (*EUMSZ, Alapjogi Charta*) (iii), valamint az egyenlőségről szóló törvény (*Equality Act 2010*) (iv).³⁵ Az emberi jogi törvény biztosítja az EJEE-ben meghatározott jogok (*convention rights*) sérelme miatt a hazai bíróságok előtti jogorvoslati lehetőséget,

³⁰ FABRI Alberto, Il Patto nazionale per un islam italiano come condizione preliminare per la stipula di intese con l'Islam, le fasi costitutive www.federalismi.it [Letöltve: 2020. június 18.]

³¹ SCHANDA Balázs i.m. [58]

³² Act of Supremacy 1558 <https://www.legislation.gov.uk/aep/Eliz1/1/1> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

³³ 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

³⁴ Human Rights Act 1998 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

³⁵ Equality Act 2010 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/contents> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

míg a törvény hatályba lépése előtt e joggal csak az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt lehetett élni. Nemzeti bíróságok jogosultak a kártalanítás megállapítására is. Az Equality Act ún. védett tulajdonságok (*protected characteristics*) alapján biztosít védelmet a diszkriminációval szemben, mint életkor, fogyatékoság, nem, házasság, élettársi kapcsolat, terhesség, faj, vallás, hit, szexuális orientáció. Az emberi jogi törvény II. fejezet 1. rész 10. pontja pontosan meghatározza a vallási diszkriminációt illetve a diszkrimináció konkrét megvalósulásának formáit. A törvény 6. fejezete tartalmazza az oktatásra, és azon belül annak első része az iskolákra vonatkozó szabályokat. Ez alapján tilos a diszkrimináció a felvételre vonatkozó szabályok, az oktatáshoz való hozzáférésre vonatkozó, valamint a tanuló hátrányos helyzetbe hozatala tilalmára vonatkozó szabályok alapján. A diszkriminációval kapcsolatos további szabályokat tartalmaznak a zaklatással szembeni védelemről szóló törvény (*Protection from Harassment Act 1997*),³⁶ a munkavállalók jogairól szóló törvény (*Employment Rights Act 1996*)³⁷, a független iskolákra vonatkozó szabályok (Independent Schools Regulations 2003)³⁸, a vallási iskolák kijelöléséről szóló rendeletek (The Designation of Schools Having a Religious Character Orders 2020)³⁹ Az Egyesült Királyságban mindezen jogszabályok összessége biztosítja a vallásszabadságot.

1.3.2. A muszlim közösségek helye az államegyházi modellben. *A keresztény (anglikán) vallás túlsúlyát, államegyház jellegét a 2011-es népszámlálási adatok is alátámasztják.* A 2011-es népszámlálási adatok alapján a 63,182,178 fő teljes lakosságból 59,5%, azaz 37,583,962 fő vallotta magát kereszténynek. A második legnagyobb vallási közösség – hasonlóan a fent vizsgált Franciaországhoz, Olaszországhoz és a lent tárgyalt Németországhoz - a muzulmán közösség volt, amely a 2,786,635 fő követővel a teljes lakosság 4,4%-a. Ezt követte a hindu közösség a lakosság 1,3 %-át kitevő 835,394 fő hívővel. Jelentős ugyanakkor a nem hívők aránya, amely a 16,221,509 fővel a lakosság 25,7 %-át tette ki. Az Eurostat 2018-as adatai alapján az Egyesült Királyság teljes lakosságának 53,6 %-a vallotta magát kereszténynek, 40,2 %-a vallotta magát más valláshoz tartozónak és a lakosság 30,3 %-a vallotta magát nem hívőnek. Az Eurostat 2019-es adatai alapján a lakosság 50 %-át kitevő keresztény lakosság 14 %-a vallotta magát protestánsnak, 13 % katolikusnak és 7 % ortodoxnak, míg a nem hívők aránya a lakosság 37 %-ára emelkedett. A 2019-es adatok alapján a muzulmán hívők már a lakosság 5 %-át tették ki, míg a hindu vallás hívei a lakosság 1 %-át. Az Egyesült Királyságban élő muszlimok 47 %-a azonban már az Egyesült Királyságban született. A többi vallási közösség (pl. a zsidó, és buddhista közösség) aránya nem éri el a lakosság 1 %-át. Az Egyesült Királyságban is tapasztalható tendencia a nem hívők számának erőteljes

³⁶ Protection from Harassment Act 1997 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/40/contents> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

³⁷ Employment Rights Act 1996 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/18/contents> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

³⁸ The Independent Schools (Employment of Teachers in Schools with a Religious Character) Regulations 2003 <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2003/2037/made> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

³⁹ The Designation of Schools Having a Religious Character (Independent Schools) (England) Order 2020 <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/919/made> [Letöltve: 2020. 09. 18.]

növekedése, amely a 2019-es adatok alapján 52 %-ra emelkedett. Az Egyesült Királyságban a muzulmán közösségek, köszönhetően az igen színes etnikai összetételnek alapvetően fragmentált képet mutatnak. A brit muszlim tanács (*Muslim Council of Britain*)⁴⁰ a jelenleg létező legnagyobb szervezet, amely - bár egyértelműen elhatárolódik attól, hogy az összes Angliában élő iszlám hívőt képviseli - ernyője alatt több mint 500 muzulmán szervezetet egyesít és képvisel.

1.4. A német kapcsolódó modell

1.4.1. A kapcsolódó modell szabályozási háttere. „Közép-Európa német nyelvű államaiban, Németországban, Ausztriában (és Svájc német nyelvű kantonjainak egy részében) az államegyháziság és a radikális elválasztás között átmenetet megvalósító modell fejlődött ki, melyet gyakran „koordinációs” modellként határoznak meg.”⁴¹ A kapcsolódó modell - hasonlóan az államegyházhoz - történelmi múltú.⁴²

Németországban a vallásszabadság alkotmányos szabályozását a német Alaptörvény (*Grundgesetz, GG*)⁴³ és annak 140. cikke értelmében a *Weimari Köztársaság alkotmányának* releváns rendelkezései adják. A GG 4. cikke rögzíti a vallás- és lelkiismeret szabadságát, a *Weimari Köztársaság* 136. cikke a vallásszabadsággal összefüggésben rögzítette, hogy a polgári és politikai jogok érvényesülése, valamint a közhivatal viselése nem függhet a személy vallási meggyőződésétől, valamint, azt hogy senki nem kényszeríthető vallási szertartáson való részvételre és a meggyőződésével ellentétes esküszöveg tételére. A Weimari Alkotmány 137. cikk (1) bekezdése értelmében *az állam és az egyház egymástól elválasztva működik, az országban nincs államegyházi ranggal bíró egyház.* A kapcsolódó modell sajátosságaként azonban bizonyos vallások kiemelt jogosítványokkal rendelkeznek.

Németországban a vallási közösségek *közjogi szervezet (Körperschaft des öffentlichen Rechts)* vagy *egyesület (Verein)* formájában működhetnek. A közjogi szervezetek és az egyesületek is rendelkeznek jogi személyiséggel, a közjogi szervezetek jogosítványai azonban széleskörűbbek, mint az egyesületekéi. A *közjogi szervezetként való elismerés tartományi hatáskör,* ebből következően tartományonként jelentős eltérések figyelhetők meg a közjogi szervezet minősítést elnyert vallási közösségek (egyházak) körében, ugyanakkor elmondható, hogy *a katolikus és az egyesült protestáns egyházak, valamint a zsidó hitközségek mind a 16 tartományban közjogi szervezetnek számítanak.*⁴⁴ *Szövetségi szinten 1933-ban került sor konkordátum megkötésére a Szentszékkal,*⁴⁵ amely a Szövetségi

⁴⁰ <https://mcb.org.uk/about/>

⁴¹ SCHANDA Balázs i.m. [65]

⁴² SCHANDA Balázs i.m. [67]

⁴³ <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> [letöltve: 2020.03.14.]

⁴⁴ Az közjogi szervezetként elismert vallási közösségek tartományonkénti listája a Szövetségi Belügyminisztérium honlapján érhető el: https://www.personenstandsrecht.de/Webs/PERS/DE/informationen/religions_gemeinschaften/religionsgemeinschaften-node.html [letöltve: 2020. 08. 10.]

⁴⁵ Das Konkordat zwischen dem Heiligen Stuhl und dem Deutschen Reich von 1933 (RGBl. 1933 II, S. 679).

Alkotmánybíróság 1957-es döntésével⁴⁶ összhangban - egyes részei kivételével - jelenleg is hatályban van. 1957-es döntésében az Alkotmánybíróság azt is kimondta, hogy *a német Alaptörvény*⁴⁷ rendelkezései kifejezetten lehetővé teszik *a tartományok számára* újabb konkordátumok megkötését a szövetségi kormány hozzájárulása nélkül. Ennek következtében számos tartomány kötött konkordátumot a Szentszékkal a protestáns többségű Hessen tartomány kivételével, ahol egyszerűbb, szerződéses formában szabályozzák az állam és a Római Katolikus Egyház viszonyát.⁴⁸ *A protestáns egyházakkal szövetségi szintű egyezmény megkötésére* – a katonai szolgálatot rendező egyezmény kivételével – *nem került sor*, az egyes tartományok külön-külön rendezik viszonyukat a protestáns egyházakkal.

1.4.2. A muszlim közösségek helye a német kapcsolódó modellben.

Németországban az ország 80,5 milliós lakosságán belül a legnagyobb csoportot (36%) az ateisták alkotják. Őket követi a római katolikus (29 %), és az egyesült protestáns egyházak (27 %). Az ország lakosságának 6,3%-a muszlim. A zsidó közösség száma elenyésző: száz és kétszázezer fő közé teszik.⁴⁹ Az egyéb vallást követők száma (2%).

A muszlim vallású bevándorlók vagy migrációs háttérű személyek a leggyakrabban a következő országokból érkeznek:⁵⁰ Törökország, Szíria, Kazahsztán, Irak, Afganisztán, Marokkó. Jellemző adat, hogy a muszlimok negyede friss bevándorló, aki a 2011-2015 közötti időszakban érkezett. Becslések szerint 1,2 millió fő. A bevándorlási hullám eredményeként ma Franciaország után Németországban él a legnagyobb muszlim közösség.⁵¹

A muszlim lakosságon belül a magukat mélyen vallásosnak tartók aránya (36%) kétszer nagyobb, mint a társadalom egészében mérve (18%). A Németországban élő muszlimok közel fele bár magát hívőnek tartja, az iszlám vallás előírásait csak szelektíven követi. A muzulmánok háromnegyede a szunnita, a maradék egynegyede pedig az alevi vagy síita irányzatot követi. A vallási előírások szigorúbb betartása és a mély vallásosság elsősorban a szunnitákra jellemző, az alevi és síita irányzat követői között a mélyen vallásosak aránya 20%. A vallásosságban a származási ország és bizonyos történelmi tényezők is szerepet játszanak: az Iránból érkezettek jellemzően a forradalom ellenségeiként menekülni kényszerülő világias városi értelmiség tagja voltak, míg a Törökországból érkezett vendégmunkások jellemzően konzervatív, vallásos falusi környezetből érkeztek és megtartották hitüket.

⁴⁶ BVerfG, Urteil vom 26. März 1957 - 2 BvG 1/55 - KirchE Bd. 4, S. 91.

⁴⁷ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949. május 23.).

⁴⁸ Kirchengesetz zu dem Vertrag der Evangelischen Landeskirchen in Hessen mit dem Land Hessen vom 18. Februar 1960 Vom 26. April 1960 (Abl. 1960 S. 41)

⁴⁹ USDS, Germany 2018

⁵⁰ Lásd: https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publicationen/Downloads-Migration/migrationshintergrund-2010220187004.pdf?__blob=publicationFile

⁵¹ Hackett, Conrad, 5 facts about the Muslim population in Europe, 29. November 2017. – Online elérhető: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (2020. 06. 23.)

A muszlim vallási közösségek csak Hessen és Hamburg tartományban rendelkeznek közjogi szervezet státusszal, vallási szervezeteik ugyanis jellemzően nem hierarchikusan szerveződnek, és a *szunnita, síita és alevi* irányzatok közötti eltérésekből adódóan is – kevés kivétellel –, nincs olyan szervezet, amely egyszerre képviselné egy adott tartomány teljes muszlim közösségét.⁵² E közösségek számára tehát nehezen teljesíthető a Weimari Alkotmány stabilitásra és tagszámra vonatkozó feltétele, amint azt – az egyébként a muzulmán vallási vezetők és a szakirodalom által is kritizált – bírói gyakorlat is mutatja.⁵³

A Hessen tartománybeli *Ahmadiyya Muslim Jamaat*⁵⁴ (AMJ) volt az első muszlim vallási közösség, amely közjogi szervezet státuszt nyert Németországban. Az AMJ ennek révén a két nagy keresztény egyházzal azonos jogállást élvez: vallásos oktatást nyújthat az állami iskolákban és tagjaitól adót szedhet. Az elérhető információk szerint az AMJ a keresztény egyházakkal ellentétben maga gondoskodik az adó beszedéséről – „kötelezően ajánlott” – önkéntes felajánlások révén. A probléma azonban elsődlegesen a muszlim szervezetek külföldi finanszírozása, amelynek egyik megoldása a közjogi szervezet státusz minél szélesebb körben történő garantálása, valamint a keresztény egyházakhoz hasonlóan államilag szedett adó lenne, amely *egyrésztől* függetlenül őket a külföldi forrásoktól, *másrésztől* a német adóhatóság által kezelt adóbevételek nagyobb állami kontroll biztosítanának. A javaslatot a mértékadó iszlám szervezetek mind támogatták.⁵⁵

3. Vallásszabadság az oktatásban

Az oktatás – mint az egyik legfontosabb és legmeghatározóbb közfeladat - a vallásszabadság megvalósulásának igen informatív vetülete. Az elemzett nyugat-európai országokban a diszkriminációmentes oktatáshoz való jog, azaz az, hogy mindenkinek - vallási és lelkiismereti meggyőződésre tekintet nélkül ugyanahhoz a színvonalú az oktatáshoz kell hozzáférést biztosítani, a nemzeti alkotmányok szerinti alapvetés, mely a vallásszabadságot alapjogként elismerő, nemzetközi jogi és uniós jogi dokumentumok által is megerősített.⁵⁶ Mégis az egyes országok, a rájuk jellemző állam-egyház modellnek és a mögötte lévő ideológiának köszönhetően eltérő megoldásokban látják biztosítottnak a vallásszabadságot, legyen szó akár az oktatási intézmények alapításáról, fenntartásáról, vagy a mindennapi élet során felmerülő vallásszabadságot érintő kérdésekről. Ebből fakad az is, hogy a különböző

⁵² Lásd: Gesley, Jenny, The Relationship Between Church and State in Germany, 6 December 2017. Online elérhető: <https://blogs.loc.gov/law/2017/12/the-relationship-between-church-and-state-in-germany/> [letöltve: 2020. 08. 10.]

⁵³ BVerwG 6 C 2.04 (2005. 02. 23.)

⁵⁴ Peters, Freia, Der Islam gehört nun offiziell zu Deutschland. Welt. de (13.06.2013) - Online elérhető: <https://www.welt.de/politik/deutschland/article117076904/Der-Islam-gehört-nun-offiziell-zu-Deutschland.html> (2020. 07. 06.)

⁵⁵ DW (26.12.2018) Germany mulls introducing 'mosque tax' for Muslims. - Online elérhető: <https://www.dw.com/en/germany-mulls-introducing-mosque-tax-for-muslims/a-46866041> (2020. 07. 06.)

⁵⁶ Lásd bővebben: Bevezető gondolatok

országok azonos kérdésekre, mint például a vallási jelképek viselésének örökzöld problémája, vagy a vallási ünnepek, szokások „intézményesített” elfogadása, eltérő válaszokat adnak.

3.1. A diszkriminációmentes oktatáshoz való jog a laicitás tükrében.

Franciaországban az oktatás, különösen a közoktatás, a laicitás és a vallásszabadság érvényesülésének egyik leglátványosabb és számos konfliktusnak is helyet adó terepe. Annak megértéséhez, hogy Franciaországban az oktatásban milyen módon és milyen mértékben érvényesül a vallásszabadság, azon belül is kifejezetten a muszlim közösségek szabad vallásgyakorlása a francia Alkotmány,⁵⁷ az Oktatási Kódex,⁵⁸ illetve a Szeparációs Törvény rendelkezéseinek együttértelmezésére van szükség.

A francia Alkotmány (Preambulum 13. pont) minden felnőtt és gyermek számára garantálja az oktatáshoz való jogot, valamint az oktatáshoz való egyenlő hozzáférést, továbbá állami feladatként határozza meg a szekularizált és ingyenes oktatás megszervezését. Az Oktatási Kódex egyenesen hivatkozik az Alkotmánynak erre a mondatára és megerősítésként újra, ugyanazzal a szövegezéssel, kiemeli azt.⁵⁹ Az Oktatási Kódex az oktatást elsődleges nemzeti prioritásként jelöli meg és deklarálja, hogy a közoktatás hozzájárul az esélyegyenlőség biztosításához, küzd a szociális és területi egyenlőtlenségek ellen, minden gyermek számára megkülönböztetés nélkül, inkluzív oktatást (*la scolarisation inclusive*) biztosít, továbbá a gyermekeket a vallás- és véleményszabadság, valamint az emberi méltóság tiszteletben tartásának szellemében nevei.⁶⁰

Franciaországban a közoktatás – mint minden közszolgáltatás - tehát alapvetően a szekularizmus és a laicitás elveire épül, ami lényegében annyit jelent, hogy a közoktatásban a gyerekeknek köztársaság-konform értékrendet kell átadni és ennek keretében teljesen vallás-semlegesesen kell oktatni. *A tanórákon tilos a hitoktatás, helyette az órarendben erkölcsi és állampolgári oktatás tantárgy szerepel.* Hittanórákat kizárólagosan tanításon kívül lehet szervezni. A közoktatás célja lényegében a különböző háttérű diákok francia állampolgárrá nevelése és a francia társadalomba való integrációja, amit a francia szemlélet, a laicitás nevében, elsősorban a különbözőségek eltakarásával és az uniformizált értékek közvetítésével lát biztosítottnak. Mindezek keretében *a közoktatásban oktató tanároknak, mind megjelenésükben, mind pedig az általuk oktatott tartalmakat tekintve világnézetileg semlegesnek kell lenniük.* A megjelenésben való semlegesség magába foglalja azt a követelményt, hogy a tanárok *semmilyen vallási jelképet ne viseljenek magukon.* Ez a vallási jelképek egész skálájára kiterjed és magába foglalja a legdiszkriminatívabb keresztet, valamint a fejkendőt is. A vallás-semleges megjelenés követelményét erősítette meg az Államtanácsnak az a döntése, amikor hatályában fenntartott a

⁵⁷ Constitution du 4 octobre 1958., préambule de la Constitution du 27 octobre 1946

⁵⁸ Code de l'éducation <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071191> [letöltve 2020.07.03.] (a továbbiakban: Oktatási Kódex)

⁵⁹ Oktatási Kódex L.141-1 cikk

⁶⁰ Oktatási Kódex L.111-1 cikk

felmondást azzal a tanítónővel szemben, aki nem volt hajlandó megválni a fátylától.⁶¹ Az oktatók vallás-semleges megjelenésének követelménye a 2004. március 15-én elfogadott 2004-228 számú törvénynek (a továbbiakban: vallási jelképekről szóló törvény)⁶² köszönhetően kiszélesedett és *expressis verbis* bekerült az Oktatási Kódex szövegébe, hogy a közoktatás keretében működő elemi iskolákban, középiskolákban és líceumokban tilos minden olyan jelkép viselése, amelyből a tanulók vallási hovatartozására lehet következtetni.⁶³ Az oktatási miniszter körlevelében⁶⁴ pontosította a rendelkezéshez fűződő végrehajtási szabályokat és - nem kimerítő jelleggel – a muzulmán fejkendőt, a nagyméretű keresztet, valamint a kipát azonosította, a vallási hovatartozásra utaló jelképként és kiegészítésként hozzáfűzte, hogy a diszkrét vallási jelképek viselése megengedett, tehát egy tanuló viselhet diszkrét keresztet a nyakában.

A vallási jelképek viselésének problémakörén kívül számos egyéb elméleti és gyakorlati konfliktust is előidéző helyzet lép fel, ilyen a szombati óralátogatási kötelezettség, vagy az ellenkező nemű oktatók kérdése, illetve a speciális étkezési szokások tiszteletben tartása. A szombati óralátogatással kapcsolatban például az Államtanács kimondta, hogy egyetlen diák sem kaphat általános jelleggel felmentést a szombati tanórák látogatása alól, azonban egyedileg, esetenként engedélyezhető a távolmaradás.⁶⁵ A laicitás nevében, *a speciális étkezési szokások közintézményekben történő tiszteletben tartásának sincs valódi helye*. A közoktatási intézményeknek nincsen törvényi kötelezettségük a speciális ételek (például halal ételek) biztosítására, az ezzel kapcsolatos problémák esetén a megoldások esetlegesek és koncepciótól mentesek. E kérdés megoldásának fontosságát a francia ombudsman (*le Défenseur des droits rend public*) is érzi. 2019. június 19. megjelent egy jelentése,⁶⁶ amelynek hívó szava a „minden gyermek számára a jogegyenlőség és a diszkriminációmentesség nevében elérhető iskolai étkezés”. Az ombudsman a jelentésben felvázolja a rendszer hiányosságait és az Oktatási Kódex, valamint a jogegyenlőség és diszkriminációmentesség elvei mentén levezeti, hogy abban miként sérül a diszkriminációmentesség követelménye és a gyerekjogok.

A vallás-semleges szemléletmód kiterjed az magán oktatási intézmények alapításának, illetve fenntartásának lehetőségeire is. Az állam, a régiók, a megyék, vagy az önkormányzatok által alapított és fenntartott közoktatási intézmények

⁶¹ Szebélyi Katalin: A vallási jelképek viseléséről szóló törvény Franciaországban http://jesz.ajk.elte.hu/szajbely20.html#_ftn6 Avis du Conseil d'État du 3 mai 2000 (Affaire Demoiselle Marteaux)

⁶² Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexteArticle.do;jsessionid=B7785B98AA5F603CF5C39EBCBC4B95CC.tplgfr34s_2?cidTexte=JORFTEXT000000417977&idArticle=LEGIARTI000006276403&dateTexte=20200704&categorieLien=id#LEGIARTI000006276403 [letöltve:2020.07.04.]

⁶³ Oktatási Kódex L.141-5-1 cikk

⁶⁴ Circulaire du 18. mai 2004 relative à la mise en oeuvre de la loi No. 2004-228 du 15 mars 2004 <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000252465&categorieLien=id> [letöltve:2020.07.04.]

⁶⁵ Szebélyi Katalin i.m.

⁶⁶ <https://www.defenseurdesdroits.fr/sites/default/files/atoms/files/rapport-cantine-num-19.06.19.pdf> [letöltve:2020.07.04.]

mellett Franciaországban *szabadon hozhatók létre magánintézmények is.*⁶⁷ Magánalapítók természetesen a vallási közösségek is lehetnek, ehhez azonban a vallásos egyesület mellett egyéb feladatok ellátására létrehozott vallásos egyesületként is meg kell alakulniuk. A magániskolák *az államhoz fűződő viszonyuk* alapján⁶⁸ lehetnek az állammal szerződést nem kötő intézmények (*les établissements d'enseignement privé hors contrat*), valamint az állammal szerződést kötő intézmények (*les établissements d'enseignement privé sous contrat*),⁶⁹ fenntartó *alapján* pedig lehetnek egyesületek (egyházak) által fenntartott iskolák, illetve világi természetes és jogi személyek által fenntartott iskolák.

Az állammal szerződést nem kötő iskolák a magánintézmények 15%-át teszik ki és pénzügyi, valamint pedagógiai szempontból is függetlenek. Az Oktatási Kódex⁷⁰ értelmében *teljes autonómiájuk van a tananyag meghatározása, valamint a felvételi tekintetében*, az állam csak az igazgatók és a tanárok jogosultságát, valamint az iskolakötelezettséghez, a közrendhez, közkerkölchöz és a közegészségügyhöz fűződő szabályok betartását ellenőrzi.

Az állammal szerződést kötő intézmények megőrzik saját karakterüket, de a szerződésben vállalják, hogy az oktatás során tiszteletben tartják a véleményszabadságot, és *származástól, illetve vallási, valamint politikai meggyőződéstől függetlenül, tehát a laicitás, nevében fogadják a diákokat*, cserébe az Oktatási Minisztérium fizeti a tanárokat és a tanárokon kívüli iskolai személyzet. Az egyesületet által fenntartott, állammal szerződést kötő magániskolák tanrendje tartalmazhat vallásos tartalmú iránymutatásokat és hittanórákat (bár a vallásos oktatáson való részvételt nem tehetik kötelezővé), a tanáraikat is maguk választhatják meg, illetve nem vonatkozik rájuk a vallási jelképekről szóló törvény sem. Ezek a magániskolák a magas támogatásnak köszönhetően csak szimbolikus összegű, 300-1000 EUR között mozgó tandíjra szorúlnak elsősorban az iskolának helyet adó ingatlannal kapcsolatos költségek fedezésére.⁷¹

Tekintettel arra, hogy az állam a szerződés-kötésért, azaz a támogatásért cserébe, a gyerekek felvétele tekintetében, a laicitás elveinek tiszteletben tartását kéri, a vallási közösségek korábban már bemutatott jellegének köszönhetően a katolikus vallási közösségeknek az iskolaalapításnak ez az útja jobban járható, mint például a muszlim közösségeknek. Ezt tükrözik a számok is. Franciaországban a magániskolák 85%-át a Katolikus Egyház tartja fenn (7 500 db - túlnyomó részük az állammal szerződést is köt), kb. 300 db zsidó iskola van az magán és a közszféra elválasztását nehezen kezelő muszlim közösségeknek kb. 120 iskolájuk van. Az első muszlim iskolát, a „*La Plume de Grenoble*” iskolát 2000-ben alapították, az első muszlim líceumot 2003-ban, Lille városában mindössze 15 tanulóval, ami máig az egyetlen olyan muszlim líceum, amely az állammal szerződést kötött, ma már kb. 800 tanulója

⁶⁷ Oktatási Kódex L.151-3 cikk

⁶⁸ Loi n°59-1557 du 31 décembre 1959 sur les rapports entre l'Etat et les établissements d'enseignement privés
<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006068190&dateTexte=20200321> [letöltve 2020.03.13.]

⁶⁹ Oktatási Kódex L.151-3 cikk

⁷⁰ Oktatási Kódex L.442-2 és -3 cikkei

⁷¹ <https://www.enseignement-prive.info/ecoles-colleges-lycees>

van.⁷² Ahhoz, hogy egy muszlim iskolában, teljes mértékben a muszlim vallásnak és hagyományoknak megfelelően folyhasson az oktatás és a vallásszabadság úgy tudjon érvényesülni, hogy oda kizárólag muszlim vallású gyerekek járjanak, a muszlim iskolát alapító egyesületnek le kell mondania az állami támogatásról és tisztán piaci alapon kell működnie. Tehát a tandíjakat is magasan kényszerül tartani, e helyzetben azonban könnyíthet, hogy a francia jogszabályok az egyéb, akár külföldről érkező támogatások elfogadását nem tiltják.

A laicitással és köztársaság-konform szemlélettel átítatott közoktatás mellett, *a magán-oktatásban részt vevő intézmények szereplőinek keze sokkal szabadabb a vallásgyakorlás terén.* Bár teljes kötetlensége egyedül a kizárólagosan piaci alapon működő, az állammal szerződést nem kötő intézményeknek van, *az állammal szerződést kötő intézmények mégis élvezik azt a jelentős előnyt, hogy majdnem azonos mértékű támogatásban részesülnek, mint az állami iskolák, a laicitásnak szigorú értelemben mégis csupán a gyerekek felvétele során kell megfelelniük.* Mindemellett az állammal szerződést kötő intézményeknek tiszteletben kell tartaniuk más vallási és lelkiismereti meggyőződését, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy semmilyen vallásos irányutatást, tananyagot nem tehetnek kötelezővé.

3.2. Vallásszabadság az olasz oktatásban. Olaszországban az oktatási rendszer alapja az oktatás szabadsága, és a faji, vallási és etnikai megkülönböztetés nélküli oktatás biztosítása. *Az oktatásban jelen lévő nagyszámú migráns háttérű tanulóra tekintettel, az olasz oktatási rendszer az oktatás előterébe a befogadást, az integrációt és az interkulturális oktatást helyezte, és az oktatási minisztérium ezen alapelvekre épülő irányelvet (Linee guida per l'accoglienza e l'integrazione degli alunni stranieri) dolgozott ki még 2014-ben.* Olaszországban ezen elvek figyelembe vételével az oktatás mentes az ideológiai, vallási és etnikai megkülönböztetéstől, és elismeri a tanulók az etnikai, kulturális és vallási identitását, az oktatás szabadságát.

Az állami iskolák (*scuole statali*) mellett az Alkotmány 33. cikke,⁷³ valamint a 2000. évi 62⁷⁴ törvény alapján működhetnek az állami iskolával azonos végzettséget adó államilag elismert nem állami iskolák (*scuole paritarie*), melyek szabadon dönthetnek vallási, kulturális irányultságukról, melynek azonban összhangban kell lenni az alkotmány alapelveivel, és amelyet kötelesek rögzíteni az iskola nyilvános tantervében. Az államilag elismert nem állami iskolák mellett működnek továbbá nem állami, nem akkreditált iskolák (*scuole non-paritarie*), valamint a külföldi iskolák (*scuole straniere*). Olaszországban az oktatási szektorban a teljes tanulói létszám 8.664.000, amiből 842.000 tanuló nem olasz állampolgár, azaz a tanulói létszám közel 9 %-a migrációs háttérű. A tanulók iskolák közötti megosztása vonatkozásában megállapítható, hogy az 57 831 állami iskola és a 12 935 nem állami iskola között a diákok 89 %-a (7 682 635 tanuló) állami iskolába, a tanulók 11 %-a (879 158 tanuló) pedig nem állami iskolába jár. Az állami iskolákban iskolába járó 7 682 635 tanuló közül 789 066 tanuló nem olasz állampolgár, a nem állami iskolában tanuló 879 158

⁷² <https://www.desdomezetdesminarets.fr/2017/06/05/100-ecoles-et-projets-decoles-privees-musulmanes-en-france-la-liste-complete/>

⁷³ Art. 33. 'L'arte e la scienza sono libere e libero ne è l'insegnamento.'

⁷⁴ Legge 62 del 10 marzo 2000

gyermekből pedig 60 851 fő nem olasz állampolgár. A külföldi állampolgársággal rendelkező tanulók mind az állami, mind a magániskolák esetében Olaszország gazdaságilag fejlettebb észak-keleti (Lombardia, Veneto és Piemonte, Emilia Romagna) és középső részére (Lazio) koncentrálnak, közöttük legnagyobb létszámban a román (18,8%), az albán (12,3%), a marokkói (12,3%), és a kínai (6,3%) diákok vannak, illetve a többségük már második generációs bevándorló. A 12 935 nem állami iskolából 67 % egyházi fenntartású, azaz jelenleg 7995 katolikus iskola működik, melyet 582.576 tanuló látogat, a nem állami iskolák fennmaradó 32 %-a jogi és természetes személyek által fenntartott iskola. A származási ország és az olaszországi lakóhely alapján megerősíthető, hogy a legnagyobb muszlim közösség Lombardia és Emilia Romagna tartományokban él, és a muszlim vallású tanulók is ezekben a tartományokban vannak jelen a legnagyobb számban. Emellett a marokkói és albán származású tanulók között a legmagasabb a már Olaszországban születettek aránya, ami 76 %.

A katolikus vallás oktatását a Lateráni Egyezményt módosító Megállapodás kihirdetéséről szóló 1985. évi 121 törvény 9. cikk 2. bekezdése, valamint a Megállapodáshoz csatolt Jegyzőkönyv 5. cikke szabályozza, mely szerint az olasz állam biztosítja az állami oktatási intézményekben a katolikus vallás oktatását. Az állami iskolákban oktató katolikus hittanoktatók csak az illetékes egyházi szervezet által elismert oktatók lehetnek, akiknek jogállását, létszámát és finanszírozását a 2003. évi 186. törvény⁷⁵ szabályozza. A katolikus hittanoktatók költségét az Oktatásért, Egyetemekért és Kutatásért felelős Minisztérium (MIUR) költségvetése biztosítja. A szülők lelkiismereti szabadságát és a gyermekük oktatásáért való felelősségét tiszteletben tartva a szülők jogosultak választani, hogy élnek-e a katolikus vallásoktatás lehetőségével. A katolikus hittanoktatás lehetőségével nem élő tanulók nem kötelesek a katolikus oktatás helyett más oktatásban részt venni, és a katolikus hittanoktatás ideje alatt nem kötelesek az iskolában tartózkodni, melyet az Alkotmánybíróság két ítélete is megerősített.⁷⁶ A hittanórák helyett a tanulók részére az iskolák kötelesek alternatív órákat felajánlani, melynek költségét az oktatási minisztérium fedezi. A tanulók azonban a felajánlott alternatív órákon az Alkotmánybíróság ítélete alapján nem kötelesek részt venni.

A megállapodással rendelkező vallási felekezetek esetén biztosított az adott vallási felekezet vallásoktatása, az állami iskolákban a tanulók, a szülők vagy az iskola szervei kérelmére. A vallásoktatásnak azonban illeszkedni kell az iskola oktatási programjába, és a vallásoktatás költségét az adott vallási felekezetnek kell biztosítani. A megállapodással rendelkező felekezetek esetén biztosított továbbá felekezeti iskola működtetése és fenntartása.

A megállapodással nem rendelkező vallási felekezetek vallásoktatása esetében az alkotmány, valamint a vallási törvény és a királyi rendelet irányadó. Az előbbi 6. cikke biztosítja, hogy a szülők kérhetik gyermekük katolikus vallásoktatás alóli mentesítését, melyet megerősít a királyi rendelet 23. cikke is, amely lehetővé teszi továbbá, hogy amennyiben a tanulók száma indokolja, és nem áll rendelkezésre

⁷⁵ Legge 18 luglio 2003, n. 186 Norme sullo stato giuridico degli insegnanti di religione cattolica degli istituti e delle scuole di ogni ordine e grado.

⁷⁶ Sentenza n. 203 del 1989, sentenza 290 del 1992

templom, a szülők az iskolaigazgatótól kérelmezhetik, hogy az iskolában biztosítsanak megfelelő helyiséget a tanulók vallásoktatására, aki az iskolatanács véleményét kikérve dönt. Elutasító döntés esetén a kérelmet az oktatási minisztériumhoz kell benyújtani, aki az igazságügyi miniszterrel és a belügyminiszterrel egyetértésben dönt. Az iskola helyiségeinek rendelkezésre bocsátása esetén megfelelő elővigyázatossággal kell eljárni és ki kell jelölni az oktatási napokat és időpontokat. A hittanoktató személyét a szülői felügyeleti jogot gyakorló személy jogosultak kijelölni, akiknek azonban rendelkezni kell az iskola vezetése által ellenőrizető feltételekkel.

A vonatkozó jogszabályok alapján a katolikus egyházi iskolák mellett más egyházak is működtethetnek felekezeti iskolákat, melyet alátámaszt más vallású személyek egyre növekvő száma is. A felekezeti iskolák államilag elismert iskolaként működnek (*scuole paritarie*). Ennek alapja az oktatás szabadságának alkotmányban rögzített elve, valamint az egyes vallási felekezetekkel kötött megállapodások. Emellett a királyi rendelet 24. cikke is kimondja, hogy az elismert vallási felekezetek jogosultak a saját költségükön alsófokú iskolákat működtetni az oktatási minisztérium Belügyminisztériummal egyetértésben hozott döntésével.

Megállapodás hiányában az iszlám vallás oktatása és muzulmán iskolák működtetése csak szűk keretek között megengedett Olaszországban. Kifejezetten iszlám magániskolák nem működnek Olaszországban, mint államilag elismert magániskolák, illetve az állami iskolákban nincs iszlámoktatás. Ugyanakkor működnek külföldi fenntartású iskolák, mint az Egyiptom által finanszírozott iskola Milánóban, vagy a Tunézia által finanszírozott iskola Mazzara del Valloban, vagy a Szaúd-Arábia által támogatott iskola Rómában. Ezek az iskolák, melyek a gyakorlatban az olasz állami iskolák helyébe léptek, az időlegesen ott élők számára kerültek létrehozásra, saját tanmenetet követnek, saját tankönyvekből oktatnak, és az oktatási nyelv az arab. Mindezek által az oktatás egy sajátos közegben történik, amely nem az integráció felé mutat. Működnek emellett Korán-iskolák, melyek a mecsetekben, imahelyeken vasárnapi iskolaként működnek, mely mellett a tanulók tanulmányaikat az olasz állami iskolában folytatják. Ezeket a Korán-iskolákat az imahelyeket, vagy mecseteket fenntartó szervezetek működtetik.

Olaszországban, a közintézményekben, így a közoktatási intézményekben is bevált szokás, hogy a kereszt a falon van, a kereszt egybeforr az olaszok nemzeti identitásával. Olaszországban a vallási jelképek iskolán belüli helyének emblematisz iránymutatója a Lautsi-ügy.⁷⁷ A Lautsi-ügyben a két gyermekét állami iskolába járató nő kifogásolta, hogy az állami iskolák osztálytermeiben kereszt függ a falon, és úgy érvelt, hogy az olasz állam ezzel megsérti a *szekularizmus követelményét*. Az olasz bíróságok előtt és a közéletben is heves vita folyt arról, hogy mi is jelenti az EJEE 9. cikkének való megfelelést. A Lautsi-ügy végül az EJEB elé került. A *Lautsi v. Italy* ügyben az első döntését 2009-ben hozta meg az EJEB, melyben megállapította, hogy a feszületek állami iskolákban való kifüggesztése mind az Egyezmény 9. cikkét, mind pedig az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyvének 2. cikkét megsértette. A döntés ellen az olasz állam számos más állammal együtt⁷⁸ támogatásával

⁷⁷ Lautsi és társai Olaszország elleni ügye (30.814/06.)

⁷⁸ Szlovákia, Lengyelország, Litvánia

fellebbezett az EJEB nagykamarájához, ahol is 2011-ben a korábbival ellentétes döntés született, azaz a kereszt maradt az iskolák falán.

Az olasz állami iskolák az integráció elvén nyitottak a muszlim szülők speciális igényeire, melyet alapvetően a származási ország tradicionális álláspontja befolyásol. *Ennek megfelelően befogadják a szülők speciális iskolai menüire vonatkozó kérelmeit és biztosítanak alternatív menüt a muzulmán tanulók részére. A halal menüire vonatkozó igény is felmerült, melyet az iskolák nem utasítottak el. Az olasz iskolák emellett elfogadják a testnevelés órán, vagy az úszásoktatáson való részvétel vallási okból történő megtagadását, és az iskolákban nem tiltott a kendő viselése, mint számos országban.*

3.3. Vallásszabadság a brit iskolákban. A brit emberi jogi törvény 6. fejezete tartalmazza az oktatásra, és azon belül annak első része az iskolákra vonatkozó szabályokat. Ez alapján tilos a diszkrimináció a felvételre vonatkozó szabályok, az oktatáshoz való hozzáférésre vonatkozó, valamint a tanuló hátrányos helyzetbe hozatala tilalmára vonatkozó szabályok alapján.

Az Egyesült Királyságban működő állami iskolák több formában működnek, ezek az állami fenntartású iskolák (*community schools*); az állami fenntartású vallási iskolák (*faith schools*); az alapítványi támogatással működő állami iskolák (*foundation schools / voluntary schools, academies / free schools, grammar schools*); illetve az alapítványi, vagy egyházi fenntartású magániskolák lehetnek. Az Egyesült Királyságban 32,770 állami fenntartású iskola működik, melyben 10,320,811 diák folytatja tanulmányait. A brit tanulókorú lakosság 8,1 %-a muszlim, vagyis 329 694 muszlim tanuló vesz részt az államilag finanszírozott oktatásban.

Az állami fenntartású iskolák között speciális forma a vallási iskola (*faith schools*). *Az Egyesült Királyságban ezen vallási iskolák jelentős részét az Anglikán Egyház működteti, de római katolikus, zsidó muszlim és szikh vallási iskolák is működnek.* 2017-es adatok alapján 6177 állami fenntartású elsőfokú vallási iskola működött, ami az összes állami iskola 36,8%-a. Ezen belül az Anglikán Egyház keretében 4377, a Katolikus Egyház keretében 1645 működött, melyek mellett 36 zsidó iskola, 13 muszlim iskola, 5 szikh és 4 hindu iskola működött. A másodfokú iskolák esetében a vallási másodfokú iskolák száma 627 volt, ami az összes másodfokú iskola 18,4 %-a. *Az Anglikán Egyház 209, a Katolikus Egyház 322 másodfokú vallási iskolát működtetett, de 12 zsidó és 4 muszlim másodfokú iskola működött.* Az Association of Muslim Schools 2018-as adatai alapján összesen 184 muszlim iskola volt, ezek között 1 akadémia (*academy*), 16 'free school', 12 'voluntary aided school' és 155 független iskola (*independent school*).⁷⁹ Ugyanakkor az Alsóház Könyvtára (*House of Commons Library*) 2019-es adatai az Anglikán Egyház által működtetett vallási iskolák száma 4579, melyeket és a tanulók 13,3 %-a látogatott. A muszlim vallási iskolák száma 2019-ben 31 volt, melyet a tanulók 0,2 %-a látogatott.

A vallási iskolák alapítására vonatkozó szabályokat az oktatási törvény (*Education and Inspections Act 2006*).⁸⁰ Az oktatási törvény ⁸¹ 11. melléklete és az 1998-ban

⁷⁹ <https://religionmediacentre.org.uk/factsheets/faith-schools-in-the-uk/> [Letöltve: 2020.09. 18.]

⁸⁰ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/40/section/89> [Letöltve: 2020.09. 18.]

⁸¹ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/21/schedule/11/enacted> [Letöltve: 2020.09. 18.]

elfogadott iskolai normákról szóló kerettörvény (*School Standards and Framework Act*)⁸² szabályozzák. A törvény alapján a helyi hatóság tehet nyilvános pályázat kiírásával javaslatot új iskolák megnyitására, ezek között a vallási iskolák alapítására. A helyi hatóság a pályázatról tájékoztatja az államtitkárt (*Secretary of State*). Az iskola megnyitásáról a helyi hatóság dönt. A vallási iskoláknak a nemzeti tantervet (*national curriculum*) kell oktatni, de maguk dönthetnek a vallási tantárgyakról és eltérő felvételi és személyzeti szabályokat alkalmazhatnak. Ugyanakkor az akadémiák is saját felvételi rendszert alkalmazhatnak, viszont az oktatásuk nem a nemzeti tanterven alapul.

A School Admissions Code⁸³ alapján az egyenlőségről szóló törvény rendelkezéseitől eltérően a vallási iskolák alkalmazhatnak a vallásra vonatkozó eltérő felvételi szabályokat (*faith-based oversubscription*), vagyis előnyben részesíthetik a vallási hovatartozást a felvétel során. Ugyanezen eltérést jogosultak alkalmazni a rendelkezésre szabad helyek jelentkezők részére történő felajánlási kötelezettség esetén.

A vallási iskolákban a School Admissions Code alapján kötelező a hittanoktatás és az istentiszteleten való részvétel, azonban a szülők dönthetnek, hogy kivonják gyermeküket a hittanoktatás alól és az istentisztelet látogatása alól. Az Equality Act alapján a vallási iskolák az igazgató és a tanárok esetében irányadó alkalmazási feltételeknél is jogosultak figyelembe venni a vallási szempontokat, amelyet a School Standards and Framework Act is megerősített. A vallásoktatás és az istentisztelet tartalmát a felügyelők nem vizsgálhatják az oktatási szektorra irányadó oktatási törvény alapján.

A muszlim vallási iskolák esetében új jelenség, hogy 2019-ben 8 muszlim vallási iskola bekerült a legjobban teljesítő 20 iskola közé, és az első három helyen is 3 muszlim iskola szerepelt (*Tauheedul Islam Girls' High School Blackburnben, az Eden Boy's school Birminghamben és az Eden Girl's School Coventryben*). Az iskolák az iszlám értékeket az muzulmán vallást követik, de figyelembe veszik a brit értékeket, hagyományokat és életmódot.

A nem vallási állami iskolákra a vallási iskolákra vonatkozó jogszabályok irányadók. Ennek megfelelően a nem vallási állami iskolákban is van kötelező hittanoktatás, illetve kötelező istentisztelet, melynek célja a keresztény értékek megismertetése, de ez nem irányulhat a tanulók befolyásolására, is kiterjed más vallások megismertetésére is. A nem vallási állami iskolák esetében is dönthetnek a szülők gyermekük hittanoktatásáról és istentisztelettől való távolmaradásáról.

Az Egyesült Királyság, mint a jelentős emberi jogi nemzetközi szerződések részese, jogszabályaiban biztosítja a diszkrimináció tilalmát, illetve a szülők alapvető jogát, hogy vallási és világnézeti meggyőződésükkel összhangban biztosítsák gyermekük oktatáshoz való jogát. Emiatt az Egyesült Királyságban kialakult gyakorlat alapján az iskolák és a szülők között együttműködés alapján biztosított a szülők

⁸² School Standards and Framework Act 1998.

<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/31/part/I/chapter/IV/crossheading/intervention-by-leas> [Letöltve: 2020.09. 18.]

⁸³ School Admissions Code <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/31/part/II/chapter/VI> [Letöltve: 2020.09. 18.]

vallási meggyőződésének tiszteletben tartása, amely nem csak a tananyagra, hanem az iskolai élet más területeire is kiterjed. *Az oktatási minisztérium által kiadott iránymutatás alapján az iskoláknak egyensúlyt kell találni a tanulók egyéni és az iskolai közösség érdekei között. Az állami iskolák az iskolai egyenruha viselésre vonatkozó szabályaik kialakításánál kötelesek figyelembe venni más vallási csoportok szokásait (ideértve a kendő, vallási tárgyak viselése).* A szülőkkel való együttműködés alapján alakult ki az iskolai étkeztetéssel kapcsolatos gyakorlat, melynek megfelelően a muszlim gyerekek az iskolai étkeztetés keretében jogosultak a halal ételre, azzal, hogy a halal étel fogyasztására nem kötelezhető a többséget képviselő tanulói csoport. Azon iskolákban, ahol a muszlim gyermekek vannak többségben, a nem muszlim tanulók részére viszont hozzáférhetővé kell tenni nem halal ételt.

3.4. Vallásszabadság a németországi kapcsolódó modell iskoláiban. A Német Szövetségi Köztársaságban az oktatás szabályozása tartományi hatáskörbe tartozik, ami a gyakorlatban a 16 szövetségi tartományban – esetenként nagyon – eltérő szabályozást eredményez, ami természetesen a vallásszabadsággal kapcsolatos kérdésekre – mint a vallási jelképek viselése, vagy a speciális étkezések biztosítása – is kihatással van. A közoktatási intézmények mellet Németországban az alkotmány által garantáltan szabadon alapíthatók magániskolák.⁸⁴ *A magániskola alapítása abban a hiánypótló és kivételes esetben engedélyezhető,⁸⁵ ha az ott nyújtott oktatás az állami iskolában nyújtott oktatással egyenértékű – ezt többek között a tanterv és a tanári kar színvonala garantálhatja –, illetve nem eredményez szegregált oktatást.* A magániskolák lehetnek felekezeti vagy világi iskolák. A felekezeti iskolák között vannak *kisebbségi vallási iskolák is*, például zsidó és muszlim iskolák. A magániskolák⁸⁶ a tantervük kidolgozása során szabad kezet kapnak, a szövetségi irányelvektől azonban nem térhetnek el.

A felekezeti magániskolák a fenntartásukhoz szükséges támogatást jellemzően az egyházaktól kapják, így megfizethető alternatívát kínálnak a diákoknak. Németországban *a magániskolák jellemzően sokkal több tartományi (állami) támogatásban részesülnek és következőképpen olcsóbbak, mint más nyugat-európai államokban.* Míg a városokban – főleg a nagyobbakban – a magániskolák az állami iskolák magas száma miatt választási alternatívaként jelentkeznek az oktatási intézményt kereső szülők számára, addig *néhány vidéki régióban az állami iskolák hiányából adódóan a magániskola az egyetlen elérhető intézmény.*⁸⁷

⁸⁴ GG 7. cikk (4) bekezdés

⁸⁵ A tartományok oktatási és kulturális minisztereiből álló konferencia (*Kultusministerkonferenz*, KMK) és a német *Szövetségi Oktatási és Kutatási Minisztérium* közös 2016-os felmérése (ld. fent) szerint a német alapfokú oktatási intézmények 11%-a nem állami fenntartású

⁸⁶ Így a vallási – legfőképp katolikus, protestáns és zsidó iskolák –, az ingyenes Waldorf-iskolák, a Montessori-iskolák, az ingyenes alternatív iskolák, a Jenaplan-iskolák és a nemzetközi iskolák. – Online elérhető: <https://www.iamexpat.de/education/primary-secondary-education/german-school-types> (2020.03.24.)

⁸⁷ Így például Szászországban és Mecklenburg-Elő-Pomerániában kiugróan magas a magániskolába járó tanulók száma. Lásd.: Statistisches Bundesamt: Bildung und Kultur. Private Schulen. – Online elérhető: <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bildung-Forschung->

A közjogi szervezetként működő egyházak gondoskodnak a német iskolákban a GG 7. cikk (3) bekezdése által garantált hittan oktatás megszervezéséről azzal a kikötéssel, hogy az állam fenntartja a felügyeleti jogát. A GG 7. cikk (2) bekezdése értelmében a szülő vagy a gyermek törvényes képviselője dönthet arról, hogy a gyermek vallásos nevelésben részesüljön-e. Ebből kifolyólag a hittan óra alternatívájaként *a világnézetileg semleges etika óra is választható*. Egyes tartományokban a hittan óra keretében az iszlám is választható,⁸⁸ a szakirodalom alapján a katolikus és a protestáns hittan a legjellemzőbb. Az iszlám vallási oktatás állami iskolákban való biztosításának egyik oka annak ellenőrizhetősége, azaz hogy a muzulmán vallású gyermekek az állam felügyelete alatt ismerkedhessenek a hitükkel, ne az iskolán kívül, ahol ellenőrizhetetlen, hogy milyen vallási tanokat adnak át nekik. A német oktatási rendszerben az integráció kérdése kiemelt fontosságú, ennek megfelelően számos jó gyakorlatot találni. A *Sachverständigenrat deutscher Stiftungen für Integration und Migration* kutatása (2013) jó gyakorlatként jelöli meg a pedagógusok továbbképzését a mindennapokban tapasztalható sokféleség elfogadása érdekében, a kiemelt fontosságú német nyelvtanítást, valamint a tanárok és szülők közötti olyan kommunikációt, mely tekintettel van a szülők nyelvi kompetenciáira, kulturális hátterére és technikai feltételeire.⁸⁹

A tartományok szabadságot élveznek a vallási kérdések szabályozásában ideértve a vallási jelképek megjelenését az iskolákban. Németországban az iskolák túlnyomó többsége állami iskola, ugyanakkor Franciaországgal ellentétben nem érvényesül a szigorú szekularizmus, mi több a keresztény értékek tanítása az iskolai program részét képezi, jóllehet a tartományok e téren érvényesülő autonómiája miatt eltérő mértékben: a leghatározottabban Bajorországban. Nem véletlen, hogy a német szövetségi alkotmánybíróság egyik mérföldkő jelentőségű ügye is egy bajor törvényhez köthető. Az úgynevezett *feszület-ügyber*⁹⁰ az a bajor törvény képezte a vizsgálódás tárgyát, amelynek értelmében minden egyes osztályteremben ki kellett függeszteni a feszületet. Az alkotmánybíróság megállapította, hogy a törvény sértette a diákok és a szülők szabad vallásgyakorláshoz való jogát.

A fenti ügynél nagyobb társadalmi vitát generált és a jogalkotásra is szélesebb körben gyakorolt hatást a „tanárok fejkendője ügy.”⁹¹ A tartományok az ítélelhirdetést követően jogalkotásba kezdtek, miután a szövetségi alkotmánybíróság kimondta, hogy *a tanárok által viselt vallási szimbólumok kérdése tartományi hatáskörbe tartozik*. A tartományok tehát szabadon alkothatnak törvényt a tárgykörben, azzal a kikötéssel, hogy *a szabályozás nem lehet diszkriminatív*.⁹² A Baden-Württemberg által a Szövetségi Alkotmánybíróság döntését követően alkotott

Kultur/Schulen/Publikationen/Downloads-Schulen/private-schulen-2110110197004.pdf?__blob=publicationFile (2020. 06. 23.)

⁸⁸ USDS, Germany 2018

⁸⁹ https://www.svr-migration.de/wp-content/uploads/2014/11/School-Segregation-in-Germany-2013_Summary.pdf (2020.03.26)

⁹⁰ Szövetségi Alkotmánybíróság, BverGE 93, 1, 1995

⁹¹ Szövetségi Alkotmánybíróság, BverGE 108, 282, 2003

⁹² Lásd: Niewenhuis, A. (2005) European Court of Human Rights: The Leyla Sahin v. Turkey case, 2004 (Case Note)

szabályozás éppen azon bukkott el, hogy ellentétes volt a diszkrimináció tilalmával.⁹³ Először több más tartomány – Bajorország, a Saar-vidék – is hasonló szabályozást fogadott el, azaz betiltotta az iszlám fejkendőt, ám a keresztény-zsidó vallási jelképeket nem.⁹⁴ Hessen tartományban a korábbi – az említett alkotmánybírói döntést követően hozott – szabályozással ellentétben a jelenlegi szabályozás megengedi a tanárok számára a fejkendő viselését az oktatási intézményekben, amennyiben az nem veszélyezteti az iskolában szükséges békés légkört vagy az állam semlegességének látszatát.⁹⁵ A Szövetségi Alkotmánybíróság egy 2015-ös döntése⁹⁶ értelmében *a vallási meggyőződés külső kinézet (pl: ruházzkodás) révén való kifejezését általánosan tiltó törvényi szabályozás ellentétes a GG 4. cikkével*. Az alkotmánybíróság döntésével összhangban legutóbb a hamburgi közigazgatási bíróság döntött egy iskola ellen, amely a burka levételére kötelezte az egyik tanulóját. Amint a bíróság rámutatott, a tartományban érvényes törvények alapján az iskola ezt nem tehetné volna meg. Az ítéletet követően az AfD politikusi bejelentették, hogy javaslatot nyújtanak be a törvény megváltoztatása iránt.⁹⁷

A vallási jelképek viseléséhez hasonlóan a halal étkezés biztosítása is tartományi hatáskör. Nemrégiben komoly közéleti vitát generált Schleswig-Holstein tartomány kormányának döntése,⁹⁸ amelynek értelmében az iskolai menzák kínálatából kitiltotta a disznóból készült ételeket, ily módon halal kompatibilissé téve a menüt. A példát máshol is követték.⁹⁹ A döntést számos kritika érte, amiért egy kisebbség érdekében aránytalanul korlátozza a többség jogait. Amint *Daniel Günther* a CDU politikusa megfogalmazta attól, hogy az iskolai menza kínálatában szerepel disznóhús, a muszlim vallású diákokat és tanárokat senki nem kötelezi arra, hogy azt fogyasszák.

4. Összegző gondolatok

Ma Európában adott egy viszonylag homogén, vallásszabadságot alapvető jogként garantáló, a vallási alapú diszkriminációt az élet minden területén tiltó, nemzetközi jogi és uniós jogi írott normákból álló keret. A vallásszabadság valódi tartalmának, illetve a vallási diszkrimináció tényleges mértékének megértéséhez azonban ki kell lépni a homogén szabályok rendszeréből, és a vallásszabadságot dinamikus jellegének figyelembe vételével kell szemlélni. A nyugat-európai országokat tekintve,

⁹³ Szövetségi Közigazgatási Bíróság, BverwG 2 C45

⁹⁴ Gallala, I. (2006) *The Islamic Headscarf* Lásd még: Seifert, A. (2009), *Religious Expression in the Workplace: The Case of the Federal Republic of Germany*. Lásd még Saraswati és mások: *Indonézia és Németország összevetése*.

⁹⁵ USDS, Germany 2018

⁹⁶ Szövetségi Alkotmánybíróság, 1 BvR 471/10, 1 BvR 1181/10 (27/01/2015)

⁹⁷ <https://www.dw.com/en/hamburg-court-rules-against-school-niqab-and-burqa-ban/a-52246574> (2020. 07. 01.)

⁹⁸ Balofsky, Ahuva, *German Schools Go "Halal" as Pork is Pulled from Menus*. 7 March 2016 – Online elérhető: <https://www.breakingisraelnews.com/63005/why-are-german-schools-pulling-pork-off-the-menu-middle-east/> (2020. 06. 23.)

⁹⁹ Rebecca Perring, *Pork removed from cafes and schools to 'not offend refugees'* Express, 9 March 2016 – Online elérhető: <https://www.express.co.uk/news/world/650246/Germany-bans-pork-cafes-schools-offending-Muslim-migrants> (2020. 06. 23.)

ez a dinamizmus nagyon is tetten érhető az állam és az egyház kapcsolatát eltérő módon rendező állam-egyház modellek formálódása nyomán. Bármilyen irányba is fejlődött azonban egy-egy államnak az egyházzal való kapcsolata, mindenhol található egy közös statikus pont, amely a keresztény történelmi hagyományokban keresendő. Még az alapvetően teljes szekularizmus mellett érvelő Franciaország esetében is az állam és a vallások viszonyát meghatározó szeparációs törvény elsődlegesen azért született, hogy a Katolikus Egyház és az állam elválását szabályozza. Az együttműködő-elválasztás modelljét követő Olaszország esetében a kereszténység, azon belül is a katolicizmus, a nemzeti identitás része. Hasonlóan a helyzet az Egyesült Királyságban. Anglia, legyen bár világnézetileg semleges megtartotta az államegyház modellt, az Anglikán Egyház feje a mai napig az angol királynő. A németországi kapcsolódó modellben is egyértelműen privilegizált helyet foglalnak el a keresztény egyházak.

Nyugat-Európában tehát ezek között a keretek között kell értelmezni, szükség esetén újraértelmezni a folyamatosan növekvő vallási kisebbségek, különös tekintettel a muzulmán hívők helyét. A vallási közösségeket szabályozó nyugat-európai jogszabályok olyan időkben születtek, amikor még nem volt jelen Európában ilyen nagyszámú vallási kisebbség, ennek is köszönhető talán, hogy egyik elemzett országban sincsen átfogóan rendezett, a keresztény egyházakhoz hasonló viszony az állam és a muzulmán vallási közösségek között. Természetesen ennek oka nem csak a kvázi „fogadó” országok szabályozásában keresendő, nehézséget okoz a muszlim közösségekre jellemző erős fragmentáltság, illetve a muzulmán vallás erős identitáshordozó jellege is. Franciaországban különösen problémát okoz, hogy a muszlimok nehezen alkalmazkodnak a laicitás által elvárt semlegességhez. Egy-egy ország által „választott” állam-egyház modell igen beszédes atekintetben is, hogy az adott állam miként viszonyul a többségi, történelmi egyházakhoz és miként a vallási kisebbségekhez. Igen érdekes megfigyelni, hogy sokszor a többségi egyházakkal való erősebb kapcsolódás, néhol privilegizálás, magasabb fokú toleranciát jelent a kisebbségi vallások felé is. Jól példázza ezt, hogy Olaszországban a kereszt kint függhet a közoktatási intézményekben, ugyanakkor a fejkendő viselését sem tiltja semmi, Franciaországban a közoktatásban mindenféle vallási jelkép megjelenítése, viselése jogszabály által tiltott. A vallásszabadság érvényesülése tekintetében Franciaország igen kivételes, éppen ezért az összegző gondolatok között is kiemelendő. Nincs Európában még egy olyan állam, amely – még, ha tételelesen ki is mondja az állam és az egyház elválasztásnak elvét – ilyen nagy hangsúlyt fektetne a szekularizmus alapelv szintű érvényesítésre. A laicitás, mint a Francia Köztársaság társadalmi berendezkedésének és mind belpolitikai, mind nemzetközi szerepvállalásainak princípiuma számos kérdést vet fel a mindennapi élet során, és így számos vita alapja is. Annak ellenére, hogy a laicitás mellett a diszkrimináció elleni küzdelem is prioritásként jelenik meg, sokszor éppen a laicitás lesz az, ami táptalajt nyújt a diszkriminációnak azzal, hogy nincsenek pontos válaszai az egyes hétköznapi, akár az oktatásban jelentkező igényekre. E tekintetben a közösségek kényszerülnek alkalmazkodni a rendszer adta kerethez. Így a laicitás – látszólag – eléri egyik célját, ami éppen az integráció, illetve a különbözőségek elfedése.
